

Ευάνθης Χατζηβασιλείου,
Ελληνικός φιλελευθερισμός.
Το ριζοσπαστικό ρεύμα,
1932-1979, Πατάκη, Αθήνα
2010, σελ. 608.

Ριζοσπάστες φιλελεύθεροι στην Ελλάδα του 20ού αιώνα

Από τον ΠΑΝΟ ΚΑΖΑΚΟ

Ένα αναθεωρητικό ιστορικό βιβλίο (κι ας μην αρέσει, ίσως, ο όρος στον συγγραφέα) για τις ιδεολογίες και τις πολιτικές στην Ελλάδα το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα είναι υποχρεωμένο να ταξινομεί, να περιγράφει πρόσωπα και δραστηριότητες, να θέτει ερωτήσεις έστω κι αν δεν απαντώνται μονοδιάστατα. Ποιος ήταν λοιπόν ο ρόλος του Κ. Καραμανλή, του Π. Κανελλόπουλου, του Σπ. Μαρκεζίνη, της ΕΡΕ και άλλων κομματικών μορφωμάτων του ευρύτερου χώρου της Δεξιάς; Τι ήταν αυτό που σήμερα αποκαλείται φιλελευθερισμός στην Ελλάδα; Τι εισέφερε και τι άφησε;

Δεν υπάρχει ένας φιλελευθερισμός.
John Grey

Το βιβλίο του Ευάνθη Χατζηβασιλείου (στο εξής Ε.Χ.) είναι ένα φιλόδοξο εγχείρημα ανασύστασης αυτού που αποκαλεί «ριζοσπαστικό ρεύμα» του ελληνικού φιλελευθερισμού. Δεν θα ασχοληθώ με τα τυπικά στοιχεία μιας πολύ καλής δημοσίευσης. Η προσεκτική τεκμηρίωση, η βιβλιογραφική ενημέρωση, η συστηματικότητα, οι σαφείς, και συχνά τολμηρές για το πνευματικό μας κλίμα υποθέσεις εργασίας, αλλά και μια προκρούστεια συνέπεια χαρακτηρίζουν γενικά το έργο του συγγραφέα. Εστιάζω την προσοχή μου (και την κριτική) στην ουσία των επιχειρημάτων του.

Ο Ε.Χ. λειτουργεί σαν αρχαιολογικός ανασκαφέας που καταφέρνει το ακατόρθωτο: να δείξει ότι ακόμα και σε χαλεπούς καιρούς δεν έλειψε ο φιλελεύθερος προβληματισμός. Εξετάζει τη μακρά πορεία μιας ομάδας πολιτικών προσώπων που διέφεραν μεταξύ τους, εντάσσονταν σε συγκυριακές συμμαχίες ή ίδρυναν δικά τους συνήθως βραχύβια σχήματα, μετατοπίζονταν ιδεολογικά προς τα αριστερά κατά την κατοχή, προς τα δεξιά μετά τα Δεκεμβριανά, αλλά εν τέλει «συνέκλιναν» ιδεολογικά. Κοινό τους χαρακτηριστικό, η αναζήτηση ενός προτύπου οικονομίας και κράτους στον απέραντο χώρο ανάμεσα στον άγριο, όπως πίστευαν, καπιταλισμό του 19ου αι-

Κυριακή, 6/11/1960. Ο τότε πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής επιβιβάζεται στο κρατικό τζιπ για να αποχωρήσει από τη Στενή Ευβοίας, στη Δίρφυ, όπου είχε πάει επίσκεψη αναψυχής. Σύμφωνα με τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, ο λιτός πολιτικός, πριν από τη δικτατορία, υπήρξε πολιτικός του καθήκοντος. Η πολιτική του περιείχε στοιχεία φιλελεύθερης αντίληψης της ζωής, όπως νομισματική σταθερότητα και ισοσκελισμένο προϋπολογισμό, από την άλλη πλευρά όμως δεν σχεδιάστηκαν οι πόλεις και οι χρήσεις της γης, δεν οργανώθηκε σωστά η δημόσια διοίκηση ενώ το κράτος ήταν πεδίο πελατειακών σχέσεων.

ώνα και στους ισοπεδωτικούς ολοκληρωτισμούς του 20ού. Ο συγγραφέας αναδεικνύει συστηματικά ό,τι τους ένωνε και όχι τις κομματικές μεταμορφώσεις. Η βασική του παραδοχή είναι ότι δεν λειτουργούσαν «οπορτουνιστικά», όπως θα λέγαμε στη γλώσσα της δημόσιας επιλογής. Θα επανέλθω σε αυτή την παραδοχή αργότερα.

Η μονογραφία του Ε.Χ. καλύπτει την περίοδο έως το 1979. Μερικές ενδιαφέρουσες εξελίξεις σημειώνονται όμως μετά το 1979, με την ισχυροποίηση εντός της Νέας Δη-

μοκρατίας (Ν.Δ.) ενός ισχυρού, αλλά διαφορετικού ρεύματος φιλελευθέρων.¹ Η άνοδος του κορυφώνεται με τις προγραμματικές δηλώσεις του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη τον Απρίλιο 1990.

Οι φιλελεύθεροι αυτοί διαφέρουν ουσιαστικά από τους ριζοσπάστες υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή της προηγούμενης περιόδου, καθώς επιχειρούν την ανατροπή της ισορροπίας ανάμεσα σε κράτος και αγορά που είχε προκύψει και από την κρατική παρέμβαση των ριζοσπαστών (και τον κρατικισμό του

Πασόκ). Για πολλούς από αυτούς τους νέους φιλελεύθερους, ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός του Κ. Καραμανλή ήταν μια εκδοχή του κρατικισμού. Μετά την πτώση της κυβέρνησής Κ. Μητσοτάκη, οι φιλελεύθεροι θα περιθωριοποιηθούν εντός της Ν.Δ. ή θα αποχωρήσουν² κάνοντας εμφανή τη δυσκολία συμβίωσης φιλελευθέρων και εκπροσώπων της παράδοσης του λαϊκού κόμματος. Κατά παράδοξο τρόπο, την εποχή του εκσυγχρονισμού συζητείται στους κύκλους των φιλελευθέρων το ζήτημα της σύγκλισης του φιλελευθερισμού με τον σοσιαλισμό.³ Οι απόπειρες δημιουργίας μιας αυτοτελούς φιλελεύθερης κίνησης κυρίως υπό τον Στέφανο Μάνο, την Ντόρα Μπακογιάννη και τη νέα γενιά της Φιλελεύθερης Συμμαχίας, ως τώρα, απέτυχαν.

Ο ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ

Ήδη το πρόγραμμα του Ε.Χ. με ξένισε: ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός; Στην Ελλάδα; Δεν μιλάμε από καιρό για κρατικισμό; Υπάρχει ένα πρόβλημα ορολογίας που πρέπει να ξεκαθαρίσουμε αμέσως. Θα αντιλαμβανόμουν με τον όρο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός κατά κυριολεξία έναν ακραίο, ανόθευτο, δογματικό και ως εκ τούτου «ριζοσπαστικό» φιλελευθερισμό. Αλλά αυτό ακριβώς δεν εννοούσαν οι χαρακτηριστικότεροι εκπρόσωποι του ριζοσπαστικού ρεύματος.

Στην πραγματικότητα, ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός, όπως τον εννοούσαν οι σπουδαιότεροι

εκφραστές του, και εξηγεί ο Ε.Χ., ήταν «ριζοσπαστικός» γιατί εμπιστευόταν εν πολλοίς το κράτος για την επίτευξη του στόχου της οικονομικής ανάπτυξης και για την αντιμετώπιση του «κοινωνικού ζητήματος», και «φιλελεύθερος» γιατί εμπιστευόταν τη δημοκρατία, υποστήριζε (σ' επίπεδο αρχών) βασικές ελευθερίες και αναγνώριζε σημαντικό ρόλο στην αγορά. Από τη σκοπιά αυτή ήταν υπέρ της μεικτής οικονομίας –του προτύπου οικονομίας και κοινωνικού κράτους που επικράτησε με διάφορες εκδοχές στη Δύση– και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.⁴

Σήμερα, η εμπειρία μάς έκανε πιο σοφούς και βλέπουμε ότι οι συζητήσεις εκείνες δεν είχαν κατά κανόνα θεωρητικό βάθος: δεν επιχειρούσαν να χαράξουν οικονομικά όρια στην κρατική παρέμβαση, δεν συζητούσαν το ενδεχόμενο «πολιτικών αποτυχιών» (με τη σημερινή έννοια: το ενδεχόμενο κρατικές παρεμβάσεις να πετυχαίνουν το ακριβώς αντίθετο από αυτό που επιδιώκουν). Η στάση έναντι του κράτους ήταν αφελής. Απουσίαζαν επιφυλάξεις σχετικά με τις πιθανότητες οι πολιτικοί να υπηρετούν δικούς τους στόχους ή να ικανοποιούν ειδικά συμφέροντα. Τέλος, σε μεγάλο βαθμό, η υποστήριξη της αγοράς και του ανταγωνισμού ήταν υποτονική. Η έμφαση σε πολλά φιλελεύθερα κείμενα ήταν στη δικαιολόγηση της κρατικής παρέμβασης, και αυτό ήθελαν να ακούσουν οι παραλήπτες σχετικών δηλώσεων ή επίκαιρων αναλύσεων.

Στη συνέχεια, πάντως, κρατώ τον όρο «ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός». Στο κάτω κάτω δεν παίζει ρόλο πώς ήθελαν να τιλοφορείται η πολιτική τους, αλλά τι εννοούσαν με τον τίτλο που επέλεξαν. Δεν υπεισέρχομαι σε μια άγνοια εν τέλει συζήτηση για το ποιος είναι ο «πραγματικός» ή ο «αυθεντικός» φιλελευθερισμός για να καταδικάσω τους άλλους. Σημειώνω όμως ότι η προσθήκη επιθέτων δεν είναι αθώα άσκηση. Παραπέμπει σε ζητήματα «μείγματος» αρχών. Εδώ τα πράγματα δυσκολεύουν, γιατί υπάρχουν δυσδιάκριτες «ανταλλακτικές σχέσεις» (trade-offs) μεταξύ των αρχών. Ανακύπτουν τότε ζητήματα στάθμισης μάλλον διαφορετικών αρχών (π.χ. ελευθερίας και δικαιοσύνης, αποτελεσματικότητας και ασφάλειας) και διαμόρφωσης πρακτικής πολιτικής παρά ιδεολογικής καθαρότητας στο περιθώριο των εξελίξεων. Αλλά αυτά δεν είναι ζη-

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής με τον βασιλέα Παύλο και τη σύζυγό του βασίλισσα Φρειδερίκη. Σύμφωνα με τον Εύανθη Χατζηβασιλείου, η ανάθεση της κυβέρνησης από τον βασιλιά στον Κ. Καραμανλή το 1954 εμφανίζεται περίπου ως λογική επιλογή που υπηρετούσε έναν μοναδικό σκοπό: να αποφευχθεί η αστάθεια.

τήματα που απασχολούν τον ιστορικό Ε.Χ.

ΟΙ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

Φυσικά, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τις συνθήκες της εποχής στις οποίες άρχισε να διαμορφώνεται η πολιτική ομάδα που εξετάζει ο συγγραφέας (δεκαετία του 1930) και τελικά καθιέρωσε τις τύχες του τόπου (από τα μέσα της δεκαετίας του 1950). Εδώ, ο ιστορικός Ε.Χ. είναι στις καλύτερες στιγμές του. Περιγράφει την ανάδειξη ενός ρεύματος πολιτικής που ήταν μέρος ευρύτερων τάσεων στη μεταπολεμική Ευρώπη και τη Δύση! Κατά την εκτίμησή του, οι δυτικές πολιτικές προγραμματικές και θεωρητικές αναζητήσεις προσαποθούσαν να ανταποκριθούν στις δύο προκλήσεις, πρώτα του σοβιετικού σοσιαλισμού, που είχε ανέξει στη φασιστική επίθεση και φαινόταν να επιτυγχάνει υψηλές οικονομικές (αναπτυξιακές) επιδόσεις ικανοποιώντας στοιχειώδη ανα-

τήματα κοινωνικής ασφάλισης και ισότητας των ευκαιριών και, δεύτερον, «της κληρονομιάς» της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929 η οποία οδήγησε στην κατάρρευση της φιλελεύθερης δημοκρατίας σε πολλές χώρες και ξεπεράστηκε μόνο με τον πόλεμο.

Στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, επίσης εκτεθειμένες στις δυνάμεις της συστημικής αντιπαλότητας, έπρεπε να δοθεί απάντηση στο ερώτημα της ανάπτυξης, και αυτή δεν μπορούσε να εξαντλείται με παραπομπές στις αυθόρμητες δυνάμεις της αγοράς – με δεδομένη κιόλας την εμπειρία από τις ως τότε επιδόσεις τους. Ακόμα και η Παγκόσμια Τράπεζα εξέταζε τις κατάλληλες μεθόδους προγραμματισμού (planning), ενώ στην οικονομική θεωρία πολλαπλασιάζονταν οι συνεισφορές που αναδείκνυαν τα όρια της αγοράς στις αναπτυσσόμενες χώρες (G. Myrdal, Rosenstein-Rodan, Heineman κ.ά.). Οι αναζητήσεις κατέειναν στο να αποσαφηνισθούν οι ειδικότεροι στόχοι και τα μέσα ενός ανα-

πτυξιακού κράτους το οποίο συμπληρώνει και δεν αναιρεί την αγορά. Αυτό συνέβη και στην Ελλάδα και αποτέλεσε χαρακτηριστικό στοιχείο τόσο της ομάδας των ριζοσπαστών, όπως την οριοθετεί ο Ε.Χ., όσο και άλλων πολιτικών στον ευρύτερο χώρο του Κέντρου και της Δεξιάς.

Ο ΑΝΤΙΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟΥ

Θα ήθελα εδώ να τονίσω μια πτυχή της φιλοσοφίας του ρεύματος που εξηγεί, μαζί με τη σωτηρητική παραδοχή του καλοπροαίρετου κράτους, γιατί πολλοί έχουν σήμερα δυσκολίες με τον όρο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός: τον αρχικό αντικαπιταλισμό τους – για την ακρίβεια, την απόρριψη του άκρατου καπιταλισμού όπως τον εμφάνιζε ο φιλελευθερισμός του 19ου αιώνα. Πάλι, δεν πρόκειται για ελληνική ιδιαιτερότητα. Τέτοια κριτική ασκούσαν συγγενείς δυνάμεις παντού στην Ευρώπη κατά τον Μεσοπόλεμο καθώς συνθλιβόταν ανάμεσα σε φασισμό και κομμουνισμό.⁵

Τέτοιες ανησυχίες βρίσκουμε σε διάφορα κείμενα του ριζοσπαστικού ρεύματος στην Ελλάδα. Η σημερινή οικονομία, έγραφε ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, που αρχικά αυτοπροσδιοριζόταν ως φιλελεύθερος σοσιαλιστής, «έχει ανάγκη από μια οργανωμένη καθοδήγηση. Δεν μπορεί να αφεθούμε πια στη σιγανή λειτουργία του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης». ⁶ Και στρέφεται εναντίον «της οικονομικής αναρχίας του φιλελευθερισμού», ⁷ του «αντικοινωνικού εγωκεντρισμού» και της αχαλίνωτης επιδίωξης «του ατομικού πλουτισμού που δεν βαδίζει παράλληλα με τον εθνικό πλουτισμό». ⁸ Δεν επιζητούμε, έγραφε στο ίδιο πνεύμα ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «να προστατεύσουμε την κεφαλαιοκρατία, δηλαδή, την ασυδοσία μερικών κεφαλαιούχων, τα μέγαρα, τας ανηθικότητας και τα κοινωνικά σκάνδαλα των κατά κανόνα ακρήστων πλουσιόπαιδων, τα άνευ εργασίας συλλεγόμενα εισοδήματα...». ⁹ Και ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου στρεφόταν ευθέως εναντίον των δύο άκρων – του laissez faire και του μαρξιστικού σοσιαλισμού. ¹⁰ Αυτά, τότε.

ΠΟΙΟΙ ΗΤΑΝ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΕΣ;

Γενικά, οι επιλογές του Ε.Χ. να συμπεριλάβει ή να αποκλείσει ορι-

σμένα πρόσωπα από το «ριζοσπαστικό ρεύμα» δεν πείθουν πάντοτε. Όχι μόνο διότι σειρά ολόκληρη προσώπων έχουμε συνηθίσει να τοποθετούμε στον αμιγώς συντηρητικό χώρο, αλλά και διότι το «ριζοσπαστικό ρεύμα» μοιραζόταν πολλά στοιχεία με άλλους που δρούσαν στην Ένωση Κέντρου ή σε ανεξάρτητες ομάδες. Οι δυσκολίες οριοθέτησης θα γίνουν εμφανείς κάθε φορά που γίνονται αναφορές σε συγκεκριμένα πρόσωπα.

Εδώ ξεχωρίζω την περίπτωση του Σπύρου Markezίνη. Η υπόθεση του Ε.Χ. ότι απλά οι «ριζοσπάστες» ήταν λιγότερο ανάλογη-τοι από την ομάδα Markezίνη δεν πείθει¹¹ γιατί παραβλέπει τα μεγάλα διλήμματα πολιτικής εκείνης της εποχής (ανάπτυξη ή παροχές). Όμως σε άλλο σημείο του βιβλίου υπενθυμίζει την άποψη του Παναγιώτη Παπαληγούρα το 1964 ότι η χώρα είχε δύο επιλογές: να εφαρμόσει αναπτυξιακή πολιτική ή να δημιουργήσει ένα πρόωρο «κράτος πρόνοιας». ¹² Και ο ίδιος ο Κ. Καραμανλής επέμενε σε πολιτική λιτότητας (δημοσιονομικής ισορροπίας!) στις αρχές της δεκαετίας του 1960, εκτιμώντας ότι μόνον έτσι μπορούσαν να επιτευχθούν αναπτυξιακοί στόχοι! Αγνόησε «τη διάθεση του λαού για αναδιανομή» και τις πολιτικές επιπτώσεις του αιτήματος!¹³ Είχαν όλοι δίκαιο - αλλά μόνον οι διατυπώσεις για τον Κ. Καραμανλή δείχνουν κατανόηση του διλήμματος.

ΕΝΑΣ ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ

Πιθανόν, το έργο του Ε.Χ. θα ενταχθεί στην αναθεωρητική βιβλιογραφία, με την έννοια ότι προτείνει ερμηνείες των γεγονότων που διαφέρουν από αυτές που κυριάρχησαν μεταπολεμικά. Ο χαρακτηρισμός δεν θα του αρέσει, αλλά νομίζω ότι εκφράζει καλά τις προθέσεις του.

Προεκλογική περίοδος 1964. Στο μπαλκόνι οι αρχηγοί των συνεργαζόμενων κομμάτων Παναγιώτης Κανελλόπουλος (ΕΡΕ, μπροστά) και Σπύρος Markezίνης (Κόμμα Προοδευτικών). Ο δεύτερος ήδη είχε πέσει θύμα της πολιτικής του, ως υπουργός Συντονισμού το διάστημα 1952-1954, όταν στο δίλημμα «ανάπτυξη ή παροχές» δεν έδωσε τη φαινομενικά φιλολαϊκή απάντηση.

Ο Ε.Χ. απορρίπτει, π.χ., αριστεροφανείς αλλά κατά κανόνα εμπειρικά αστήρικτες ερμηνείες γεγονότων που αποτελούν μέρος ακόμα και σήμερα μιας πολιτικής μυθολογίας, π.χ. την άποψη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά ότι στη μετεμφυλιακή Ελλάδα οι αρχές που επικράτησαν και οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν ήταν «ακραιφνώς φιλελεύθερες». Η αναθεωρητική πρόθεση του Ε.Χ. είναι ευρύτατη. Ενδεικτικά σημειώνω ότι αναδεικνύει τις ευθύνες του ΚΚΕ και ειδικά των αποφάσεών του που οδήγησαν στα Δεκεμβριανά για τις μετακατοχικές πολώσεις,¹⁴ τονίζει,

εντελώς επίκαιρα, όπως δείχνουν οι δυσκολίες της σημερινής κυβέρνησης με την «τρόικα», ότι πολλά μέτρα των κεντρικών κυβερνήσεων μετά τον εμφύλιο εφαρμόστηκαν «μόνον μετά από σθεναρή πίεση των Αμερικανών»,¹⁵ ότι σε πολλά σημεία «η κυβέρνηση των "αποστατών" έδειξε μια πολύ πιο συστηματική εκδοχή της κεντρικής μεταρρύθμισης από όση η "κύρια" συνιστώσα του χώρου, η Ένωση Κέντρου»¹⁶ κ.ά.

Πολλές ερμηνείες πρέπει να συζητηθούν κριτικά. Η ανάθεση της κυβέρνησης από τον βασιλιά στον Κ. Καραμανλή το 1954 εμφανίζε-

ται περίπου ως λογική επιλογή που υπηρετούσε έναν μοναδικό σκοπό: να αποφευχθεί η αστάθεια.¹⁷ Η Ελένη Βλάχου όμως περιέγραψε (εκ των έσω) την ανάθεση με τρόπο που αποκάλυπτε αφ' ενός τον ομορτισμό των περισσότερων βουλευτών του Συναγερμού και τον κρίσιμο ρόλο του βασιλιά στον παραγκωνισμό άλλων ηγετών του κόμματος, αφ' ετέρου τον ρόλο των εξωθεσμικών δομών.

Αλλά, κατά τη γνώμη μου, η αιχμή της αναθεωρητικής προσπάθειας του Ε.Χ. αφορά την Κεντροδεξιά: ο συγγραφέας απορρίπτει τις απόπειρες «να ταυτισθεί η ηγετική ομάδα της ΕΡΕ με καθαρά συντηρητικά ή ακροδεξιά στοιχεία μέσω της προβολής μιας ιδεολογίας της "εθνικοφροσύνης"». ¹⁸ Με άλλα λόγια, επιχειρεί να ξεχωρίσει την ομάδα, της οποίας ηγήθηκε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, όχι μόνον από ακροδεξιά στοιχεία (πράγμα λογικό), αλλά και από τους παραδοσιακούς συντηρητικούς. Έτσι όμως, υποτιμά (εκτός άλλων) τον ρόλο των ωσμώσεων και των ορίων που έθεταν στην αναπτυξιακή πολιτική.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑ

Τελειώνω με μερικές κριτικές παρατηρήσεις μεθοδολογικού και ουσιαστικού χαρακτήρα. Η ιστορία όπως την ανασυγκροτεί ο Ε.Χ. εμφανίζεται στεγανοποιημένη έναντι της νεότερης πολιτικής (ή ευρύτερα κοινωνικής) θεωρίας, πράγμα που οδηγεί σε απλουστεύσεις.

Πρώτον, δεν αμφιβάλλει ούτε στιγμή για τις προθέσεις των πρωταγωνιστών του και γενικά όσων εμπλέκονται στην πολιτική. Η βασική του παραδοχή είναι ότι λειτουργούσαν με κύριο κίνητρο το δημόσιο (εθνικό) συμφέρον και όχι ως εκφραστές ειδικών συμφερόντων, που επηρεάζονται από ατομικά ή οργανωμένα συμφέροντα και προσοδοθηρικές επιδιώξεις. Όλοι ήταν, λοιπόν, καλοπροαίρετοι υπηρέτες του γενικού καλού. «Είναι αδιέξοδο ή και μικρόψυχο ακόμη να αμφισβητήσει κάποιος τις προθέσεις τους»,¹⁹ γράφει. Έχει πιθανόν δίκιο κατά τούτο: η ηθική (παρά τις στρεβλώσεις του πελατειακού συστήματος) δεν είχε εξοβελισθεί από τη δημόσια σφαίρα πριν από την άνοδο του λαϊκισμού. Μετά απλώθηκε η προσοδοθηρία, με τον πολλαπλασιασμό τύπων που οι Αγγλοσάξονες ονόμασαν μο-

ντέλο του ego-gent (εγωιστή προσδοθήρα).

Υπάρχουν όμως και διαφορετικές αναγνώσεις που εκκινούν από την παραδοχή ότι οι πολιτικοί επιζητούν πρωτίστως να επιβιώσουν πολιτικά και, βέβαια, προσαρμόζοντας τις διακηρύξεις τους σε μεταβαλλόμενες συνθήκες. Τα φαινόμενα μπορούν να ερμηνευθούν (και να αξιολογηθούν) από διαφορετικές θεωρητικές οπτικές.

Φυσικά, δεν υιοθετώ ακραίες εκδοχές σχετικά με τα κίνητρα των πολιτικών (και άλλων δημοσίων και μη προσώπων). Τα κίνητρα είναι σύνθετα – ένα μείγμα με κυμαινόμενες σταθμίσεις. Ο Ε.Χ. θα είχε δίκιο να τονίσει ότι υπάρχουν διαφορετικοί τύποι πολιτικών ανάλογα με το μείγμα των κινήτρων τους ή τις προτεραιότητες – ας πούμε σχηματικά, κατά Τ. Besley, προσδοθήρες πολιτικοί με περισσότερο ή λιγότερο σαφείς ιδεολογικές προτιμήσεις (ή εμμονές) και πολιτικοί του καθήκοντος (χωρίς περιττές εξιδανικεύσεις παρακαλώ). Ο Ε.Χ. επιμένει ότι ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και άλλοι πολιτικοί που συνεργάστηκαν μαζί του (Κ. Τσάτσος, Π. Κανελλόπουλος, Π. Παπαληγούρας, Ι. Πεσμαζόγλου κ.ά.) ανήκουν στην τελευταία κατηγορία.

Δεύτερον, δεν πρέπει να υποτιμούμε τον ρόλο βαθιά ριζωμένων άτυπων θεσμών που στην Ελλάδα συμπτυκνώνονται στο πελατειακό σύστημα και παίζουν καθοριστικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων μέσω των κινήτρων που δίνουν. Εννοώ την πελατειακή διαχείριση της εξουσίας ακόμη και όταν εφαρμόζονται φιλελεύθερες ή αναπτυξιακές πολιτικές στο μακρο-επίπεδο. Πριν από τη δικτατορία, η ΕΡΕ στήριζε ή προάσπιζε την επιρροή της με εκτεταμένες πελατειακές πρακτικές – όπως άλλωστε και η Ένωση Κέντρου (J. Meynaud).

Αναμφίβολα, λοιπόν, η ριζοσπαστική πολιτική περιείχε πολλά φιλελεύθερα στοιχεία – νομισματική σταθερότητα, ισοσκελισμένο προϋπολογισμό, σταδιακό άνοιγμα της εσωτερικής αγοράς στον ανταγωνισμό με τη Συμφωνία Σύνδεσης κ.ά. Αλλά περιείχε και στοιχεία που θα αποδειχθούν μακροχρόνια μοιραία: η ουσιαστική παραίτηση από κάθε ουσιαστικό σχεδιασμό της ανάπτυξης των πόλεων και των χρήσεων της γης, ο κατακερματισμός των κοινωνικών ασφαλίσεων, η αδυναμία οργάνωσης μιας αποτελεσματικής δημόσιας διοίκησης,

η δημιουργία αναποτελεσματικών θεσμών που γρήγορα μετατρέπονταν σε προνομιακό πεδίο πελατειακών πρακτικών. Ωστόσο, θα συμφωνήσω ότι η γενική εικόνα των οικονομικών επιδόσεων των κυβερνήσεων 1953-1965 (ενδεχομένως έως το 1967) παραμένει θετική.

Η πολιτική δεν είναι ένα ρομαντικό εγχείρημα – για να χρησιμοποιήσω έναν χαρακτηρισμό του James Buchanan – και γίνεται πολύ πεζή σε χώρες με βαθιές πελατειακές παραδόσεις. Συναφώς, δεν γίνεται κατανοητή όταν παραβλέπονται ο ρόλος, οι επιδιώξεις και οι επιρροές των ειδικών και κατακερματισμένων συμφερόντων (και των οργανώσεών τους) εντός του κράτους και γύρω από αυτό στη διαμόρφωση και στην εφαρμογή της πολιτικής. ■

¹ Βλ. Βλ. επίμετρο στο Δραγούμης, Μάρκος, *Πορεία προς τον φιλελευθερισμό*, 2η έκδοση, εκδόσεις ΚεΦιΜ και Παπαζήση, Αθήνα 2010, σσ. 589-611. Με τον κίνδυνο να αδικήσω κάποιες συνεισφορές, αναφέρω εδώ ενδεικτικά τις εκδόσεις του ΚΠΕΕ (π.χ. Κ. Χρηστίδη, *Ελεύθερη οικονομία, Γιατί*; 1984), τη συλλογή κειμένων του Α. Ανδριανόπουλου με τίτλο *Αλλαγή πορείας*, Ελληνική Ευρωεκδοτική Αθήνα 1984, τους συλλογικούς τόμους *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Εστία 1991, *Συντηρητισμός, φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός*, Εστία 1992 και *Ο φιλελευθερισμός και το κοινωνικό ζήτημα*, Εστία, 1993, προϊόντα εισηγητικών συνεδρίων με την υποστήριξη της γερμανικής Friedrich Naumann Stiftung, τις δημοσιεύσεις των μελών ΔΕΠ του Οικονομικού Πανεπιστημίου Γ. Αλογοσκούφη, Τρ. Κολλίντζα, Γ. Μπήτρου κ.ά. ιδίως τη δεκαετία του 1990 (π.χ. Κολλίντζα, Τρ. και Μπήτρου, Γ. (επιμ.), *Αναζητώντας την ελπίδα για την ελληνική οικονομία*, ΙΜΟΠ, Αθήνα 1992), τις πρόσφατες φιλελεύθερες παρεμβάσεις του Άρη Χατζή (Πανεπιστήμιο Αθηνών) σε ζητήματα Δικαίου, του Στέφανου Μάνου για την οικονομική πολιτική, κ.ά.

² Βλ. Καζάκος, Π., *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

³ Βλ. ενδεικτικά, Σκάλκος, Δ. και Μίχας, Γ., *Φιλελεύθερη σοσιαλδημοκρατία*, Ελάτη, 2005. Ήδη ο τίτλος υπενθυμίζει παλαιότερους προβληματισμούς των Π. Κανελλοπούλου και Κ. Τσάτσου. Βλ. ενδεικτικά Τσά-

τσος, Κ., *Ελληνική πορεία. Πολιτικά δοκίμια*, β' έκδοση, Εστία, Αθήνα 1953.

⁴ Για τις πρώτες διατυπώσεις των θέσεων αυτών βλ. Χατζηβασιλείου, Ευ., *Ελληνικός φιλελευθερισμός - το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979*, Πατάκη, Αθήνα 2010, σσ. 116-124, 189-197, 109 (αναφορά στον Ι. Πεσμαζόγλου) και αλλού. Ο συγγραφέας παραθέτει σειρά ολόκληρη δηλώσεων του ίδιου του Κωνσταντίνου Καραμανλή, του Παναγή Παπαληγούρα κ.ά. για τα θέματα αυτά. Δες ενδεικτικά, *ibid*, σ. 343.

⁵ Βλ. ενδεικτικά Rörke, Wilhelm, *Η κρίση της εποχής μας*, Ροές, Αθήνα 2007 (αρχικά στη Γερμανία το 1942 όταν και απαγορεύθηκε).

⁶ Τσάτσος, Κ., *Ελληνική πορεία. Πολιτικά δοκίμια*, όπως αλλού, σ. 115.

⁷ Όπως πριν, σ. 117

⁸ Όπως πριν, σ. 116

⁹ Χατζηβασιλείου, Ευ., *Ελληνικός φιλελευθερισμός - το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979*, όπως αλλού, σ. 69.

¹⁰ Όπως πριν, σ. 109.

¹¹ Χατζηβασιλείου, Ευ., *Ελληνικός φιλελευθερισμός - το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979*, όπως αλλού, σ. 279.

¹² Όπως πριν, σσ. 548-9.

¹³ Όπως πριν, σ. 401.

¹⁴ Όπως πριν, σ. 171.

¹⁵ Όπως πριν, σ. 249.

¹⁶ Όπως πριν, σ. 436.

¹⁷ Όπως πριν, σ.324.

¹⁸ Όπως πριν, σσ.500, 395

¹⁹ Όπως πριν, σ.556.

Χρήστος Ξανθάκης

SUMMERTIME

Έξω απ' αυτά τα καλοκαίρια στον πλανήτη Γη όπου περνάω μέρες και μήνες έξω απ' το αλάτι που με καίει έξω απ' τον ήλιο που με σβήνει Όπου τρέχει το νερό να συναντήσει την άμμο και η άμμος στέκεται μια στιγμή πριν ακουμπήσει την ασφαλτο και η ασφαλτος καταρρακώνεται πίσω απ' τα χώματα Έξω απ' το πρωί, το μεσημέρι, το βράδυ γιατί το καλοκαίρι στον πλανήτη Γη δεν έχει χρόνο και ώρες έχει μια καντίνα για τις πρώτες ανάγκες σου και μια αιώρα για τις πρώτες ανάγκες μου κι ένα φιλι που παραλίγο να σκύψεις παραλίγο να δώσεις Συν μια μουσική εύρυθμη οπωσδήποτε καλοκαιρινή συν ένα πακέτο τοιγάρα που φρυγανίστηκε έξω στο φως στο καλοκαίρι αυτό το γήινο που δραπετεύσαμε από άλλους πλανήτες και ήρθαμε χωρίς ραντάρ κεραίες και λοιπά αξεσουάρ Στο γλυφό νερό, στο αλμυρό νερό στο νερό που ξέρει τα μυστικά όλα όπως περνάει μέσα απ' την άμμο μέσα απ' την ασφαλτο μέσα απ' το χώμα του πλανήτη Γη έξω απ' το μικρό σου δαχτυλάκι έξω απ' το δαχτυλίδι σου το κόκκινο